

Методика дослідження соціального інтелекту

Мета роботи: ознайомлення з тестом Дж. Гілфорда і М. Саллівена.

Оснащення: стимульний матеріал тесту, бланк відповідей, секундомір.

Соціальний інтелект - здатність правильно розуміти поведінку людей. Ця здатність необхідна для ефективної міжособистісної взаємодії і успішної соціальної адаптації.

Методика дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда і М. Саллівена дозволяє вимірювати як загальний рівень соціального інтелекту, так і окремі здатності до розуміння поведінки (здатність передбачити наслідки поведінки, адекватно відображати вербальну та невербальну експресію поведінки, розуміти логіку розвитку складних ситуацій міжособистісної взаємодії).

Методика є стандартизованим психологічним тестом, має чіткий алгоритм проведення і інтерпретації і тому вельми проста у використанні. Вона справедливо вважається однією з кращих в світовій психодіагностичній практиці і може бути рекомендована як ефективний інструмент при вирішенні широкого кола задач.

Термін "соціальний інтелект" був введений в психологію Е. Торндайком у 1920 році для позначення "далекоглядності у міжособистісних відносинах". Багато відомих психологів внесли свою частку в інтерпретацію цього поняття. В 1937 році Г. Олпорт пов'язував соціальний інтелект зі здатністю висловлювати швидкі, майже автоматичні судження про людей, прогнозувати найбільш можливі реакції людини. Соціальний інтелект, на думку Г. Олпорта, - особливий "соціальний дар", який забезпечує гладкість у відносинах з людьми, продуктом якого є соціальне пристосування, а не глибина розуміння.

І нарешті, в 60-ті роки Дж. Гілфорд, автор першого надійного тесту для вимірювання соціального інтелекту, розглядав його як систему інтелектуальних властивостей, незалежних від факту загального інтелекту і пов'язаних, перш за все, з пізнанням поведінкової інформації. Можливість вимірювання соціального інтелекту

витікала із загальної моделі структури інтелекту Дж. Гілфорда. Тому в даній методиці значна увага приділяється описанню цієї моделі як теоретичної основи побудови методики.

У вітчизняній психології поняття "соціальний інтелект" було введено Ю.Н. Ємельяновим: "Сферу можливостей суб'єкт - суб'єктного пізнання індивіду можна назвати його соціальним інтелектом, розуміючи під цим стійку, засновану на специфіці розумових процесів, афективного реагування і соціального досвіду властивість розуміти самого себе, а також інших людей, їх взаємовідносини і прогнозувати міжособистісні події" [37].

Значення даної сторони психіки з особливою наочністю з'ясовується на численних прикладах, коли люди, які відрізняються високими досягненнями у вивченні явищ матеріального світу (які мають високий загальний предметно - орієнтований інтелект), виявляються безпорадними в області міжособистісних відносин.

Методика дослідження соціального інтелекту вносить помітний внесок у подолання існуючої диспропорції між великою кількістю традиційних тестів інтелекту і недоліком методик для діагностики властивостей до міжособистісного пізнання.

Модель структури інтелекту Дж. Гілфорда

Факторно - аналітичні дослідження, які більше двадцяти років проводив Дж. Гілфорд і його співробітники в університеті Південної Каліфорнії з метою розробки тестової програми вимірювання загальних властивостей, завершилися створенням кубічної моделі структури інтелекту [31;11]. Ця модель дозволяє виділити 120 факторів інтелекту, які можуть бути класифіковані відповідно до трьох незалежних змінних, які характеризують процес обробки інформації. Ці змінні наступні: **1) зміст** інформації, яка надається (характер стимульного матеріалу); **2) операції** з обробки інформації (розумові дії); **3) результати** обробки інформації.

Кожна інтелектуальна властивість описується в термінах конкретного змісту, операцій, результату і позначається сукупністю трьох індексів. Опишемо параметри

кожної x трьох змінних з вказуванням відповідного буквеного індексу (індекси вказуються в дужках).

Зміст інформації, яка надається:

1. *Образи* (F) – зорові, слухові, пропріоцептивні та інші образи, які відображають фізичні характеристики об'єктів.
2. *Символи* (S) – формальні знаки: букви, цифри, ноти, кодові позначення тощо.
3. *Семантика* (M) – концептуальна інформація, найчастіше словесна; вербальні ідеї та поняття; сенс, який передається за допомогою слів або зображень.
4. *Поведінка* (B) – інформація, яка відображає процес між особистісного спілкування: мотиви, потреби, настрої, думки, установки, що визначають поведінку людей.

Операції з обробки інформації:

1. *Пізнання* (C) – виявлення, впізнавання, усвідомлення, розуміння інформації.
2. *Пам'ять* (M) – запам'ятовування і зберігання інформації.
3. *Дивергентне мислення* (D) – утворення множини різноманітних альтернатив, логічно пов'язаних з висунутою інформацією, багато варіативний пошук вирішення проблем.
4. *Конвергентне мислення* (N) – отримання єдиного логічного наслідку з пред'явленої інформації, пошук одного правильного вирішення проблеми.
5. *Оцінювання* (E) – порівняння та оцінка інформації за певним критерієм.

Результати обробки інформації:

1. *Елементи* (U) – окремі одиниці інформації, поодинокі відомості.
2. *Класи* (C) – основа віднесення об'єктів до одного класу, групування відомостей відповідно до їх загальних елементів або властивостей.
3. *Відносини* (R) – встановлені відносини між одиницями інформації, зв'язки між об'єктами.

4. *Системи* (S) – структуровані схеми інформаційних одиниць, комплекси взаємопов'язаних частин, інформаційні блоки, цілісні сіті, складені з елементів.
5. *Трансформації* (Т) – перетворення, модифікації, пере формулювання інформації.
6. *Імплікації* (І) – результати, висновки, логічно пов'язані з даною інформацією, але виходять за її межі.

Таким чином, класифікаційна схема Дж. Гілфорда описує 120 (5x4x6) інтелектуальних факторів (властивостей). Кожній інтелектуальній властивості відповідає маленький кубик, утворений з трьох осей координат: *зміст, операції, результати*. Приклади опису конкретних інтелектуальних властивостей відповідно до даної моделі будуть наведені нижче.

Висока практична цінність Дж. Гілфорда для психології, педагогіки, медицини та психодіагностики відмічалась багатьма авторитетами в цих областях: А. Анастасі, Ж. Годфруа, Б. Кулагіним. До переваг цієї моделі можна віднести наступні моменти:

1. Дж. Гілфорд запропонував розширену концепцію інтелекту, яка представляє собою найповніший на сьогодні системний опис інтелектуальних властивостей людини.
2. Модель Дж. Гілфорда має евристичну силу – вона дозволяє прогнозувати виділення інтелектуальних властивостей, які поки ще не виявлені в експериментальних дослідженнях.
3. Внаслідок повноти системного описування модель Дж. Гілфорда дозволяє класифікувати практично всі відомі інтелектуальні тести, а також розширяє на змістовному рівні їх інтерпретаційні можливості.
4. Модель Дж. Гілфорда дає можливість визначити специфіку інтелектуальної активності залежно від задачі, яка виконується, з'ясувати, яка властивість актуалізується при вирішенні конкретних проблем.
5. Модель Дж. Гілфорда відкрила шляхи для вимірювання і розвитку творчих властивостей, так як виділене ним дивергентне мислення є основою

креативності. На базі цієї концепції розроблені південно каліфорнійські тести легкості, гнучкості, оригінальності і точності мислення, тести творчого мислення Торренса, а також програма “SOT”, призначена для навчання обдарованих дітей. Практика показує, що модель може бути також ефективно використана для створення програм психологічної корекції слабо встигаючих учнів та дітей з ЗПР.

6. Модель Дж. Гілфорда застосовується з метою патопсихологічної діагностики. Вона дозволяє інтерпретувати дані про ізольовану втрату психічних функцій при локалізованих ушкодженнях мозку.
7. Модель Дж. Гілфорда дуже технологічна, вона дозволяє розробляти процедури діагностики психічних феноменів, вже відкритих описовою психологією, але ще не виміряних експериментальною психологією. Саме така доля випала в психології феномену “соціального інтелекту”.

Завдяки дослідженням Дж. Гілфорда 1950-1967 рр., термін “соціальний інтелект”, запропонований Е. Торндайком ще в 1920 р., перейшов до розділу вимірюваних конструктів, а значить, набув справжньої реальності для психологічної практики.

Соціальний інтелект і проблема його вимірювання

Соціальний інтелект – інтегральна інтелектуальна властивість, яка визначає успішність спілкування і соціальної адаптації. Соціальний інтелект об’єднує і регулює пізнавальні процеси, пов’язані з відображенням соціальних об’єктів (людини як партнера по спілкуванню, групи людей). До процесів, які його утворюють, відносяться соціальна сенситивність, соціальна перцепція, соціальна пам’ять і соціальне мислення. Іноді в літературі соціальний інтелект ототожнюється з одним із процесів, найчастіше з соціальною перцепцією або з соціальним мисленням. Це пов’язано з традицією роздільного, не співвіднесеного вивчення цих феноменів в рамках загальної та соціальної психології.

Соціальний інтелект забезпечує розуміння вчинків і дій людей, розуміння мовної продукції людини, а також її невербальних реакцій (міміки, поз, жестів). Він є когнітивною складовою комунікативних властивостей особистості і професійно важливою якістю в професіях типу “людина - людина”, а також в деяких професіях типу “людина – художній образ”. В онтогенезі соціальний інтелект розвивається пізніше, ніж емоційна складова комунікативних властивостей – емпатія. Його формування стимулюється початком шкільного навчання. В цей період збільшується коло спілкування дитини, розвиваються її сенситивність, соціально – перцептивні властивості, властивість переживати за іншого без безпосереднього сприйняття його почуттів, властивість до децентрації (вміння сприймати точку зору іншої людини, відрізнити свою точку зору від інших можливих), що і складає основу соціального інтелекту.

Як показали дослідження Ж. Паже, формування властивості до децентрації пов’язано з подоланням егоцентризму. Ж. Паже приводив яскраві приклади переходу від “пізнавального егоцентризму” до децентрації у сфері спілкування.

Згідно концепції ДЖ. Гілфорда, соціальний інтелект представляє систему інтелектуальних властивостей, незалежну від факторів загального інтелекту. Ці властивості, так же як і загально інтелектуальні, можуть бути описані у просторі трьох змінних: зміст, операції, результати. Дж. Гілфорд виділив одну операцію – пізнання (С) – і сконцентрував свої дослідження на пізнанні поведінки (СВ). Ця властивість включає 6 факторів:

1. *Пізнання елементів поведінки (СВU)* – властивість виділяти із контексту вербальну та невербальну експресію поведінки (властивість, близька до виділення “фігури з фону” в гештальт - психології).
2. *Пізнання класів поведінки (СВС)* – властивість розпізнавати загальні властивості в деякому потоці експресивної або ситуативної інформації про поведінку.
3. *Пізнання відносин поведінки (СВR)* – властивість розуміти відносини, які існують між одиницями інформації про поведінку.

4. *Пізнання систем поведінки (CBS)* - властивість розуміти логіку розвитку цілісних ситуацій взаємодії людей, сенс їх поведінки в цих ситуаціях.
5. *Пізнання перетворень поведінки (CBT)* – властивість розуміти зміну значення схожої поведінки (вербальної чи невербальної) в різних ситуаційних контекстах.
6. *Пізнання результатів поведінки (CBI)* - властивість передбачати наслідки поведінки, виходячи з наявної інформації.

Модель Дж. Гілфорда відкрила дорогу для побудови тестової батареї, яка діагностує соціальний інтелект. При цьому Дж. Гілфорд спирався на досвід попередників.

Thorndike (1963) та Woodrow (1939) провели факторний аналіз "George Washington Social Intelligence test" і не змогли виділити будь-який параметр, який відповідає соціальному інтелекту [31]. Причина, на їх думку, полягала в тому, що даний тест соціального інтелекту був насичений вербальними і мнемічними факторами. Після цього Wedeck (1947) створив стимульний матеріал, який містив слухові та рисуночні стимули, який дозволив виділити серед факторів загального та вербального інтелекту фактор "психологічні властивості", який став праобразом соціального інтелекту. Ці дослідження довели необхідність використання невербального матеріалу для діагностики соціального інтелекту.

Дж. Гілфорд розробив свою тестову батарею на основі 23 тестів, призначених для вимірювання шести виділених ним факторів соціального інтелекту (CBU, CBC, CBR, CBT, CBS, CBI). Крім того він включив у дослідження тести, які використовували його попередниками, а також методики, які вимірюють інтелектуальні властивості, які за попередніми даними вважалися незалежними від соціального інтелекту (з метою перевірки можливої автономії).

Тестуванням було охоплено 240 хлопців і дівчат 10-15 років - діти представників білої раси середніх та вищих верств населення США, які мають середній та високий рівень загального інтелекту. За результатами тестування були зроблені кореляційний та факторний аналіз [31].

Соціальний інтелект значимо не корелював з розвитком загального інтелекту (при середніх і вище середнього значеннях останнього) і просторових уявленнях, властивістю до візуального розрізнення, оригінальністю мислення, а також властивістю маніпулювати з коміксами.

Нормативна таблиця для визначення стандартних значень по окремим субтестам і тесту в цілому [31].

(18 – 55 років)

Стандартні значення	Субтести				Композитна оцінка
	№1	№2	№3	№4	
1	0-2	0-2	0-2	0-1	0-12
2	3-5	3-5	3-5	2-1	13-26
3	6-9	6-9	6-9	5-8	27-37
4	10-12	10-12	10-11	9-11	38-46
5	13-14	13-15	12	12-14	47-55

Застосування методики дослідження соціального інтелекту для вирішення психодіагностичних та психокорекційних задач є перспективним саме зараз, коли в різних областях застосування психологічного знання стверджується гуманістичний, особистісно - орієнтований підхід, розробляються нові ефективні технології психотерапевтичної взаємодії, які спираються на актуалізацію внутрішніх ресурсів людини та апелюють до його позитивного соціального мислення.

Методика дослідження соціального інтелекту займає місце між тестами загального інтелекту та тестами особистості. Шлях від введення поняття "соціальний інтелект" до

створення відповідного вимірювального інструменту зайняв 40 років, ще 35 знадобилося для того, щоб цей цікавий діагностичний інструмент з'явився у нас. В плані подальших досліджень здаються перспективними наступні напрямки: отримання даних на клінічному матеріалі; обстеження дітей та підлітків; вивчення, при зміненій процедурі тестування, проєктивних можливостей стимульного матеріалу і властивості оригінально і з гумором вирішувати міжособистісні проблеми.

Контрольні питання

1. Соціальний інтелект і проблема його вимірювання.
2. Дослідження соціального інтелекту за допомогою методики Дж. Гілфорда і М. Саллівена.
3. Процедура проведення тесту Дж. Гілфорда і М. Саллівена на виявлення рівню соціального інтелекту.
4. Аналіз і представлення результатів тесту Дж. Гілфорда і М. Саллівена на виявлення рівню соціального інтелекту.
5. Дослідження комунікативних та організаційних здібностей.

Рекомендована література

1. Бурлачук А.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. – СПб., 1999.
2. Козляковский П.А. Комплексная психодиагностика познавательной сферы личности учащегося. – Николаев. - 1996, С. 5 – 18.
3. Общая психодиагностика. – М. -1987.- С. 135 – 154.
4. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии / Под ред. А.А.Крылова. – СПб., 1997.- С. 127 – 133.
5. Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена: Диагностика социального интеллекта.// Методическое руководство. – СПб. -1999 – 54с.Собчик Л.Н. Психодиагностика. Методология и методы. – М. – 1990. - С. 65 – 68.

Заключення

Один з головних напрямків у психодіагностики інтелекту - розробка вимірювального підходу на основі сучасного стану психодіагностики, зокрема, аналіз структури психометричного інтелекту в зв'язку з прогнозом індивідуальних інтелектуальних досягнень. Психометричний інтелект - це психічна властивість, вимірювана за допомогою деякої системи тестових завдань [1; 30]. Відповідно рівень психометричного інтелекту співвідноситься з успішністю виконання інтелектуальних тестів: "Прогресивні матриці Равену", шкала Векслеру, "Культурно-вільний тест Р.Кеттелла", «Тест структури інтелекту Амтхауэра» і т.п.

Дослідження психометричного інтелекту, виконані під керівництвом В.М. Дружиніна, дозволили описати його основні компоненти. Були проаналізовані співвідношення між поведінковим, вербальним, просторовим інтелектом і формальними (знаково-символічними) факторами в структурі інтелекту з виділенням їхніх відмітних ознак, що дало підставу припустити існування ієрархічної черговості формування цих факторів в онтогенезі. Першим ступенем інтелектуального розвитку є поведінковий інтелект, що характеризується такими ознаками, як контекстуальність, безперервність, емоційна насиченість, неоднозначність змісту дії і т.д. Друга ступінь зв'язана з засвоєнням мови і формуванням вербального інтелекту, що володіє такими відмітними ознаками, як залежність змісту від контексту, інваріантність операцій, неоднозначність поняття слів і т.д. Наступний ступень - просторовий інтелект, що характеризується незалежністю змісту й операцій від ситуаційного контексту, безперервністю операцій у просторі, редукцією емоційної складової і т.д. Нарешті, останньою за часом формування ступеню є формальний (чи знаково-символічний) інтелект, що володіє такими якісно новими ознаками, як надситуативність операцій, однозначність змісту, дискретність знаків і операцій, відсутність емоційної семантики і т.д. [14].

Д.В. Люсін розглянув психометричні властивості російського варіанта тесту Гилфорда-Саллівена, призначеного для оцінки рівня соціального інтелекту, і показав, що достатньої консистентністю володіє лише одна шкала з чотирьох. З даної роботи випливають два важливі висновки: 1) необхідно критично переосмислити вживання цього розповсюдженого тесту на практиці й у кореляційних дослідженнях; 2) варто звернути увагу на проблему культурної специфічності соціального інтелекту (по [38]).

Особливу актуальність має напрямок, зв'язаний з вивченням *впливу на прояви інтелекту різних ситуативних і соціальних факторів*. Незважаючи на різні визначення інтелекту, розуміння його суті фактично не змінилося за багато десятиліть - інтелект розглядається як здатність до рішення визначеної задачі, у тому числі в умовах виконання того чи іншого інтелектуального тесту. Разом з тим встановлено, що на рівень і структуру інтелекту впливає цілий ряд перемінних: психологічні особливості випробуваних, їх функціональні стани, особистість експериментатора, спосіб пред'явлення тестових завдань і т.д.

Найбільш адекватний спосіб пояснення отриманих результатів - метакогнітивна модель, відповідно до якої стилі сімейного виховання підкріплюють різні метакогнітивні схеми, що розподіляють пізнавальні ресурси дитини. Найбільш позитивний вплив на креативність роблять ті схеми, що дають пріоритет власної активності дитини в порівнянні з активністю, стимулом ззовні.

Сформованим в останніх декількох років напрямком психології інтелекту є вивчення *соціального інтелекту*, що дозволяє описати інтелектуальні можливості суб'єкта в їх екологічно валідних проявах. У теоретичному плані представлення про соціальний інтелект страждає подвійністю. З одного боку, він виступає як раціональна здатність, що дозволяє адекватно розуміти навколишню людину соціальний світ. З іншого боку - численні факти свідчать про те, що соціальні когніції по своїй природі ірраціональні, піддані помилкам і систематичним перекручуванням.

Особливе значення має розробка тестів, що дозволяють вимірювати різні аспекти соціального пізнання. Так, М.В. Васильова і Д.В. Ушаков запропонували й апробували тест соціального інтелекту, що дозволяє вимірити здатність до розуміння емоційних

переживань людини в той чи іншій ситуації: випробуваному пропонують ситуацію, а потім просять розповісти, якими будуть почуття персонажів при зміні деяких ситуаційних перемінних, котрі були зв'язані з почуттям ревності у двох її формах (ревності-володіння і ревності-самолюбство). Отримані факти свідчать про відсутність залежності розуміння почуття ревності від сімейного виховання. Крім того, виявлено, що жінки показують значимо кращі результати в тесті на розуміння ревності.

Таким чином, наукова діяльність по вивченню інтелектуальних здібностей здійснюється одночасно в трьох аспектах: експериментально-діагностичному, теоретичному і прикладному, що дозволяє проводити дослідження інтелекту і креативності з обліком їх складної багатомірної природи. Особлива увага приділяється аналізу умов екологічно валідної психодіагностики здібностей.

Контрольні питання

1. Методи вивчення здібностей та їх характеристика.
2. Психологічна діагностика і корекція інтелектуального розвитку учнів.
3. Рівень інтелекту та шкільна успішність.
4. “Культурно–вільний тест інтелекту – CF 2A” Р.Б.Кеттелла. Цілі і завдання.
5. Процедура проведення “Культурно–вільного тесту інтелекту – CF 2A” Р.Б.Кеттелла.
6. Обробка і представлення результатів “Культурно–вільного тесту інтелекту – CF 2A” Р.Б.Кеттелла.
7. “Тест структури інтелекту (IST)” Р.Амтхауера і його адаптований варіант “Тест розумових здібностей (ТРЗ)”. Цілі і завдання.
8. Процедура проведення “Тесту структури інтелекту (IST)” Р.Амтхауера.
9. Аналіз і представлення результатів “Тесту структури інтелекту (IST)” Р.Амтхауера.
10. Спрямованість інтелектуальної діяльності учнів і профорієнтація.
11. Соціальний інтелект і проблема його вимірювання.
12. Дослідження комунікативних та організаційних здібностей.
13. Дослідження соціального інтелекту за допомогою методики Дж. Гілфорда і М. Саллівена.
14. Процедура проведення тесту Дж. Гілфорда і М. Саллівена на виявлення рівню соціального інтелекту.
15. Аналіз і представлення результатів тесту Дж. Гілфорда і М. Саллівена на виявлення рівню соціального інтелекту.
16. Рекомендації що до розвитку інтелектуальної сфери учнів.

Рекомендована література

1. Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд // Вопросы психологии. - 1995. - №1. - С. 111-131.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование. - Т. 1-2. – М.-1982.
3. Бирюков С.Д. Природная и социальная детерминация психического развития // Психология. Учебник для гуманитарных вузов / Под ред. В.Н. Дружинина. С-Пб.: Питер, 2001. - С. 70-86.
4. Бирюков С.Д., Ходакова Е.Ю. Флюидный интеллект как предиктор успешности обучения // Интеллект и творчество: Сб. научных трудов. - М.: ИП РАН, 1999. – С. 66-78.
5. Бирюков С.Д. Традиционные маркеры одаренности: дифференциальнопсихологический анализ структуры показателей/ Под ред. А.Н. Воронина // Интеллект и креативность в ситуациях межличностного взаимодействия. - М.: ИП РАН, 2001. - С. 22-38.
6. Бирюков С.Д. Психология индивидуальных различий // Психология, Учебник для гуманитарных вузов. - С-Пб.: Питер, 2001. - С. 70-86.
7. Бурлачук Л.Ф., Блейхер В.М. Психологическая диагностика интеллекта и личности. - К. - 1978.
8. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь – справочник по психодиагностике. – С.- Пб. - 1999.
9. Воронин А.Н., Муртузалиева М.К. Влияние отношения младших школьников к учителю на уровень разлития и структуру интеллекта // Психол. обозрение. 1997. № 3. С. 48-56.
10. Выготский Л.С. Психология. – М.: Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2000.- 1008 с.
11. Годфруа Ж. Что такое психология. – М. - 1999. – Т.1. – 496 с.
12. Голубева Э.А., Изюмов С.А., Кабардова М.К. Опрос комплексного исследования учеников в связи с некоторыми проблемами дифференциации обучения //Вопросы психологии. 1991. №2.
13. Гуревич К.М. Школьный тест умственного развития (ШТУР). Методические рекомендации по работе с тестом (для школьных психологов). – М.-1987.
14. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. М. - 1995. - 150 с.
15. Дружинин В.Н., Хазратова Н. В. Экспериментальное исследование формирующего влияния среды на креативность // Психол. журн.- 1994. - Т. 15.- №4. - С. 83-93.
16. Дружинин В.Н. Интеллект и продуктивность деятельности: модель «интеллектуального диапазона». // Психол. журн.-1998. - Т. 19. - №2. - С. 61-70.
17. Дружинин В.Н. Метафорические модели интеллекта.// Психол. журн. -1999. -Т. 20.- №6. - С. 44-52.
18. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. – С.- Пб.- 2000. - С.388-417.

19. Козляковский П.А., Сичко С.М. Психологическая диагностика и коррекция интеллектуального развития учащихся. – Николаев, 1996. – 118 с.
20. Крайг Г. Психология развития. - С.-Пб. - 2000.
21. Купер К. Индивидуальные различия. - М.- 2000. - С.151-227.
22. Методы исследования невербального мышления: сборник тестовых методик. /Под ред. Якиманской И.С. – М.: Форум, 1993.
23. Новак З. Вопросы изучения и диагностики развития вербальной способности учащихся. // Вопросы психологии. – 1983. - № 3.
24. Развитие и диагностика способностей. / Под ред. Дружинина В.Н., Шадрикова В.Д. - М. - 1991.- 181с.
25. Ратанова Т.А. Психофизиологические особенности интеллектуального развития старших подростков.// Психол. журн. -1999. - Т. 20.- №2. -С. 90-102.
26. Сафонцева С.В., Воронин А.Н. Влияние экстраверсии-интроверсии на взаимосвязь интеллекта и креативности // Психол. журн.- 2000.- № 5. - С. 56-64.
27. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. - С.-Пб. - 2000. 350 с.
28. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. - М. - 2000. - С.20-22.; 267-278.
29. Талызина Н.Ф. Новые подходы к психодиагностике интеллекта. //Вестник МГУ. Серия.14. Психология.- М.-1998.- № 2.- С.8-13.
30. Тест умственных способностей (ТУС): Руководство. – Ярославль: НПЦ «Психодиагностика», 1992.
31. Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена: Диагностика социального интеллекта.// Методическое руководство. – СПб. -1999 – 54с.
32. Тихомирова Т.Н. Влияние семейной микросреды на интеллектуальные и креативные способности детей: Сб. материалов конференции НИИ семьи и воспитания. - М. - 2000. - С. 18-23.
33. Трифонова И.Г., Воронин А.Н. Влияние совпадения экстраверсии - интроверсии учителя и ученика на уровень развития креативности // Интеллект и творчество: сборник научных трудов / Под ред. А.Н. Воронина. - М.: ИП РАН, 1999. - С. 78-89.
34. Ушаков Д.В. Мышление и интеллект // Современная психология: Справочное руководство / Под ред. В.Н. Дружинина. М.: Инфра-М, 1999. - С. 241-266.
35. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. Москва – Томск, 1997.
36. Холодная М.А.. Когнитивный стиль как квадриполярное измерение.// Психол. журн. – 2000.- Т.21. - №4. - С. 46-56.
37. Холодная М.А. Основные направления изучения психологии способностей в институте психологии РАН. // Психол. журн. – 2002. - Т. 23. - № 5. - С. 75-22.

38. Холодная М.А. Основные направления в исследовании интеллекта // Когнитивная психология / Под ред. В.Н. Дружинина, Д.В. Ушакова. М.: Per Se, 2001. - С. 241-282.
39. Холодная М.А. Психология когнитивных стилей // Когнитивная психология. / Под ред. В.Н. Дружинина, Д.В. Ушакова. - М.: Per Se, 2001. - С. 283-314.
40. Холодная М.А. Интеллектуальное воспитание личности в условиях современного школьного образования // Современная психология: Справочное руководство / Под ред. В.Н. Дружинина. - М.: ИНФРА-М, 1999. - С. 668-684.
41. Холодная М.А. Феномен "расщепления" полюсов когнитивных стилей. Интеллект и творчество / Под ред. А.Н. Воронина. - М.: ИП РАН, 1999. - С 30-48.